

УДК 94(4)"375/1492"

Якаў Рыер

Усходнее ўрапейскія землі ў цывілізацыйным кантэксце сярэднявечча

Яків Риєр

Східноєвропейські землі у цивілізаційному контексті Середньовіччя

У період ранняга сярэднявеччя ў Еўропе склалися 3 лакальныя цывілізацыі. Заходнеўрапейская цывілізацыя складалася ў працэсе германскага рассялення і захоплення земель Заходняй Рымскай імперыі. Асноўна відмінна рыса гэі спільнасці – кодифікацыя прыватнай земельнай уласнасці, яка відбулася пры канвергенцыі германскай традыцыі одалів – алодів та рымскага прыватнага права. Візантыйская цывілізацыя відрызнялася від античных витокав пранікненням східных традыцый аўтарытарызму, що робило уласніцкі відносіны негарантованымі, залежнымі від улады. Східнеўрапейская цывілізацыя пачаткова складалася ў слов'янскаму сярэдовішч. Їі асновою була прывідна роль абшчынай уласнасці, що слідувало з прыродных асоблівасцей Цэнтральнай та Східнай Еўропы, котры вимагали калектыўнага господарвання. У ході подальшага развітку заходнаслов'янскі народы зблізіліся із заходнеўрапейскаю цывілізацыяю. У східных слов'ян зберэглися відзначена асоблівасць абшчынных парядкав. Такым чыном, вихідні цывілізацыйні відміннасці ў Еўропе склалися завдякі прыродна-кліматичным асоблівасцям заходу і сходу кантыненту.

Ключові слова: цывілізацыі, сярэднявеччя, Захід, германцы, Візантыя, слов'яны, ранньосярэднявечні дзяржавы.

Jakaw Ryer

East European Lands in Civilization Context of the Middle Ages

During the period of the early Middle Ages 3 local civilizations were formed in Europe. West-European Civilization was formed in the process of settling of the Germans and the encroachment of the territories of West-Roman Empire. The main significant feature of this community was the codification of private land property, which took place by convergence of the German tradition of odals – alods as well as the Roman private Law. The Byzantine Civilization differs from its antique origins by the penetration of the eastern traditions of authoritarianism, what made the professional relations non-guaranteed and depended on power. East-European Civilization was formed at first in Slavic space. Its basic was the leading role of common property, what was provoked by the natural peculiarities of Central and Eastern Europe demanding collective work. In the period of further development West-Slavic People approached to the western civilization. East-Slaves saved the noticed peculiarity of community's rules. Thus, the initial civilization differences in Europe were provided by the natural and climatic peculiarities of the East and West of the continent.

Keywords: Civilizations, Middle Age, West, Germans, Byzantine, Slaves, Early-Medieval States.

Яков Риєр

Восточноевропейские земли в цивилизационном контексте средневековья

В теченіи раннега сярэднявеччя ў Еўропе сложіліся 3 лакальныя цывілізацыі. Заходнеўрапейская цывілізацыя сфарміравалася ў працэсе германскага рассялення і захвата земель Заходняй Рымскай імперыі. Асноўная адрічальная чярта этаго саабшчэства – кодифікацыя лчынай земельнай саабытвеннасці, котрая проразошла пры канвергенцыі германскай традыцыі одалей – аллодов і рымскага частнага права. Візантыйская цывілізацыя адрічалася ад античных истоков пранікновеніем восточных традыцый аўтарытарызма, что делало саабытвеннічэские атношенія негарантыраванымі, завасымымі ад улады. Восточноеўрапейская цывілізацыя ізначальна слагалася в славянскій сярэде. Ее асновой была вэдущая роль абшчынай саабытвеннасці, что следовало із прыродных асабеннасцей Цэнтральнай і Восточной Еўропы, которые трэбовали каллектыўнага ахозяйствования. В ходе дальнейшаго развіттия западнославянские народы сблізіліся с западноўрапейской цывілізацыяей. У восточных славян сохранилась атчеченная асабеннасць абшчынных парядков. Такым образом, ісходные цывілізацыйные разлічія в Еўропе сложіліся із-за прыродна-кліматических асабеннасцей запада і востока кантынента.

Ключевые слова: цывілізацыі, сярэднявеччя, Запад, германцы, Візантыя, славяне, раннесярэднявеччыя дзяржавы.

На пачатку новага тысячагоддзя нават у “бабульцы Еўропе” – ад Шатландыі і Каталоніі да народаў былых Югаславіі і СССР – застаюцца актуальнымі вышуківання нацыянальнай ідэнтычнасці. Значная роля ў гэтых пошуках адводзіцца гісторыкам. Найбольш прадукцыйным пры выкарыстанні гістарычнага матэрыялу з’яўляецца параўнаўчы падыход. Але, каб не патануць у дробязях, трэба параўнаўваць не факты і, нават, не з’явы а структуры*. Для іх даследавання найбольш прыймальным, лічу, з’яўляецца *цывілізацыйны падыход*. Ён апынуўся вельмі плённы, асабліва ў параўнанні з фармацыйным дагматызмам [Гл., напр. 14]. Аднак, як і любое папулярнае паняцце, яго тлумачэнне настолькі пашырылася, што стала выкарыстоўвацца для абгрунтавання выключнасці гістарычных лёсаў асобных народаў. Гэта выклікала рэзкія прэчанні прыхільнікаў адзінства гістарычных працэсаў, якія паставілі пад сумневы правамернасць цывілізацыйнага падыходу наогул [20]. Але справа ў тым, што паняцце стала занадта шырокім. У інтэрнэтных пошукавіках на запыт «цывілізацыі» чаго толькі не знойдзеш. Наўрад ці з-за гэтага правамерна адкідаць сам

цывілізацыйны падыход да аналізу гістарычных працэсаў і канцэпцыі лакальных цывілізацый.

Але ў крытыкаў канцэпцыі лакальных цывілізацый ёсць і іншыя аргументы. Перш на перш яны указваюць на адсутнасць строгага вызначэння паняцця «цывілізацыя» і крытэрыяў яе выяўлення. Але ў гэтай нявызначанасці і заклучаецца эўрыстычная каштоўнасць канцэпта. Як складана, шматгранна, рухома чалавецтва ў сваіх шматмільённых праявах, так аморфна і само вызначэнне цывілізацый. У залежнасці ад канкрэтных гістарычных умоў у розных супольнасцях могуць выдзяляцца і пераплятацца паміж сабой розныя прыкметы, якія не абавязкова строга суадносяцца адзін з другім. Таму лічу, што *цывілізацыі – гэта чалавечыя супольнасці з пэўным узроўнем розных з’яў матэрыяльнай і духоўнай культуры, якія фармавалі ўмовы жыцця людзей*. Пры такім падыходзе ў роўнай ступені спалучаюцца антрапалагічныя (біялагічныя) і сацыяльныя з’явы. У кожнай цывілізацыі існуюць і ўзаемадзейнічаюць паміж сабой шматлікія пласты – геаграфічнае асяроддзе, сістэма гаспадаркі, сацыяльная арганізацыя, рэлігія, пануючая ідэалогія, духоўныя каштоўнасці, палітычная сістэма, ментальнасць, пры вывучэнні якіх нельга загадзя ўсталёўваць субардынацыю паміж імі [14, с. 15]. І калі гэта прызнаць, то паняцце «цывілізацыі» працуе [Гл. 14; 15]. Тым больш,

* Неабходна ўлічваць, што, как пазбегнуць выпадковых спалучэнняў, ў кампаратывістыцы параўнаўваць трэба структуры, сходныя менавіта тыпалагічна, а не па назвах ці датах [Гл. 16].

што у апошні час даследаванні лакальных цывілізацый набылі палітычную актуальнасць. З сацыялогіі і гісторыі яны паступова перамяшчаюцца ў вобласць прыкладной паліталогіі. І хаця цывілізацыйныя прадстаўленні і тэорыі страцілі свой высокі аўтарытэт для сацыяльна-гістарычнай тэорыі, яны захоўваюць пазнавальны патэнцыял і з'яўляюцца актуальнымі аб'ектамі гістарычнага даследавання [5; 6, с. 32, наступн.].

Таким чынам, на працягу ранняга сярэднявечча ў Еўропе вызначыліся тры лакальныя цывілізацыі: на захадзе, паўднёвым усходзе і на ўсходзе кантынента. *Заходнеўрапейская сярэднявечная цывілізацыя* складалася, як вядома, з дзвух вытокаў: антычнага і германскага. Антычны сусвет, дакладней, Грэцыя падарыла свету дэмакратычную арганізацыю грамадскага ладу, заснаваную на безумоўных асабістых правах свабодных палітаў, у тым ліку на маёмасць – асабістую уласнасць. Гэтыя формы, у сваю чаргу, узніклі пад уплывам прыроднага асяроддзя. Агародніцтва, садоўніцтва, рыбалоўства і марская справа, гандаль, асабліва ў варунках Грэцыі – вонкавы, знешні патрабавалі ад жыхароў прадпрыемальнасці і самастойнасці, а таксама гарантыі на здабытыя рэсурсы. Інакш і не магло скласціся, бо, у адрозненне ад асноўнай масы старажытных людзей, якія залежылі ад зямлі, маракі, рыбакаў, купцаў, да і рамеснікі валодалі ня столькі нерухомаасцю, на якую маглі “наклаць лапу” усялякія ўлады, сколькі дынамічным, рухомым прадуктамі, які звонку кантраляваць было амаль немагчыма.

Так складалася з-за спецыфічнага геаграфічнага становішча Грэцыі, камяністы рэльеф і прыдатныя для маракі бухты якой абмяжоўвалі магчымасці земляробства, але стваралі ўмовы для адзначаных вышэй, менавіта індывідуальных відаў гаспадарання. Дэфіцыт перш на перш зерня стымуляваў замежны гандаль і ўжо з VIII ст. да н. э. ў рэгіёне з'явіліся грошы і, наогул, рынкавыя адносіны. Што так сама спрыяла ўтварэнню асабістай уласнасці. Гэтыя формы грамадскіх адносін былі ўспрыняты і Рымам, які развіваўся ў падобных геаграфічных умовах.

Характэрна, што калі пры Аляксандры Македонскім грэкі падпарадкавалі шырокія абшары Блізкага і Сярэдняга Усходу з тыповымі земляробчымі ўгоддзямі, ускладнёнымі ірыгацыяй, яны ўспрымалі і тыповыя ўсходнія манархічныя формы палітычнага ладу. Гэта адбылася сутыкненне марской і рачных цывілізацый*. Дарэчы, і класічная Грэцыя знікла, калі была заваявана земляробчай і манархічнай Македоніяй. Нягледзячы на класічнае выхаванне, цар Аляксандр так і застаўся аўтакратам, верагодна, па мянтальнасці. І упадак Рыму таксама адбыўся з-за ўзмацнення дзяржаўнай улады ў часы прынцыпата і дамінацыі. «Усе, да чаго дакраналася цяжкая рука фіска, памірае павольнай смерцю ад поўнага знясілення» [10, с. 136].

Германцы, якія на працягу першай паловы I тыс. н. э. захапілі Заходнюю Еўропу, былі, у агульным, таксама *марскім народам*, толькі паўночным. Як і ў Грэцыі, ў іх было мала зямлі для сельскай гаспадаркі і карміла іх мора, якое зрабіла іх актыўнымі, смелымі, якія падчас падарожжаў набывалі і больш шырокі круггляд у параўнанні з прывязанымі да зямлі сялянамі. Да таго ж мелкаконтурнасць германскіх палаткаў (горы ў Скандынавіі, забалочаныя нізіны ў Паўночнай Германіі) нарадзіла адасобленыя зямельныя

ўладаванні – одалі, якія належылі толькі сям'ям. Таму пры рассяленні ў рымскіх правінцыях германцы адэкватна ўспрымалі рымскія ўласніцкія правы, што адлюстравалася ў складанні адасобленых *алодаў* – асновы германскага землеўкладання. З алодаў выраслі і падараванні зямлі за службу – будучыя феоды рыцараў. Так, ў агульным, на захадзе Еўропы ў другой палове I тыс. узнік так званы сеньёрыяльны феадалізм**. Ягоная аснова, якая стала і “візітнай карткай” заходняй цывілізацыі – тая самая прыватная уласнасць, якая праз Грэцыю, Рым, германскі алод і сярэднявечны феод стварыла ўнікальную культуру свабодных гарадоў, з якіх пачаўся ўзлет Захаду, які з другой траціны II тыс. пачаў абаганяць ў сваім развіцці астатні свет тых самых рачных цывілізацый.

Другой лакальнай цывілізацыяй сярэднявечнай Еўропы з'яўляецца нашчадак Рыму – *Візантыя*. Гэта – асабліва сярэднявечная цывілізацыя, у якой антычная спадчына мудрагеліста ўвабрала ў сябе ўсходнія элементы: “Візантыя была мостам у Азію, але рух па гэтым мосце ішоў ў адваротным кірунку... Нават хрысціянству ў ёй было наканавана овосточиться” [1, с. 373]. Візантыя – адзіная еўрапейская дзяржава ранняга сярэднявечча з дэталёва распрацаванымі нормамаі класічнага права прыватнай уласнасці. Але Візантыйская імперыя – таксама адзіная краіна еўрапейскага сярэднявечча, у манархічны лад якой праніклі рысы старажытных азіяцкіх дэспатый, дзе падданыя толькі пастолькі і да тых часоў валодалі ўласнасцю, паколькі і пакуль гэта было выгадна дэспату; своеасабліва ўласнасцю былі яны самі [8, с. 8]. Дзяржава магла без суда адабраць прыватныя зямлі і прымусіць уласнікаў да абмену іх уладанняў. Гэта адрознівае пазямельнага адносіны ў Візантыі ад раннесярэднявечнай Заходняй Еўропы. У адпаведнасці з гэтым у Візантыі ў IV–V ст. складалася патрыстычная канцэпцыя, згодна з якой прыватная ўласнасць на зямлю гэтак жа наймаверная, як на паветра і сонечнае святло, і належаць усе яны Богу. Шляхам падстаноўкі атрымлівалася, што вярхоўным уласнікам зямлі апынуўся імператар, які абагатвараўся і ўвасабляў у сваёй асобе дзяржаву. А ўся ўласнасць становілася падудаднай казне [7, с. 97–98]. З-за чаго так складалася?

У адрозненне ад захада, ва ўсходніх правінцыях Рымскай імперыі пры існаванні рабства захаваўся і значны слой вольнага працоўнага насельніцтва. З пачаткам крызіса класічнага рымскага рабаўладання менавіта свабодныя працоўныя, асабліва – сяляне – спрыялі захаванню гаспадарчых сувязяў і той фінансавай сістэмы, якая забяспечвала існаванне дзяржаўнага апарату з развітой бюракратыяй. Апошня не дазволіла скласціся такой эканамічнай і палітычнай самастойнасці розных груп землеўладальнікаў, як на Захадзе. Адсюль адсутнасць “феадальнай лесціцы”, што, напрыклад, надзвычай здзівіла заходніх крыжакоў у часе Першага крыжовага паходу, які і наяўнасць гарадоў без абарончых збудаванняў, што сведчыла аб адсутнасці ў Візантыі гарадскога самакіравання. Становішча ў грамадскай іерархіі тут вызначалася ня валоданнем зямлём, а пасадай, што рабіла кіруючую эліту ў большай ступені залежнай [Гл., напр., 19]. Дзяржаўная ўлада праз працуючую фіскальную сістэму захоўвала эканамічны кантроль за ўсімі зямельнымі ўладаннямі. Пры гэтым захаванне старой арыстакратыі, магутнай бюракратыі і гараджан зрабіла пануючы пласт Візантыі больш шматлікім, чым на

* *Рачнымі* называюць старажытныя і сярэднявечныя цывілізацыі ўсходу, якія ўзніклі ў басейнах Нілу, Тыгра і Еўфрату, Інду і Гангу, Янцзы і Хуанхэ. Падрабязна аб гэтай цывілізацыйнай дыхатоміі гл. [9; 22; 23].

** Падрабязнее аб разуменні феадалізма гл. [17].

Захадзе, што павялічыла паборы з працоўнага насельніцтва і абцяжарыла гаспадарчае развіццё.

Усё гэта, нягледзячы на высокі ўзровень духоўнай культуры, які перавышаў заходнееўрапейскі, асабліва ў раннім сярэднявеччы, не стварыла ўмоў для дынамічнага гаспадарчага развіцця Візантыі і спрыяла яе адставанню ад Захаду і збліжэнню з Усходам. Асабліва гэта выявілася пасля XI ст. – з эпохі крыжовых паходаў, калі пачынаецца згасанне спецыфічнай візантыйскай цывілізацыі. У гэты час, аднак, пачалі развівацца некаторыя рысы, якія нагадвалі заходнееўрапейскія, перш за ўсё – узмацненне прыватнаўласніцкіх правоў на зямлю, што спрыяла і росту незалежнасці феадалаў ад цэнтральнай улады. Але працяглая ўзаемная барацьба аслабіла абедзве галіны пануючага саслоўя. У выніку, слабела і краіна ў цэлым: і яе эканоміка, і палітычная сістэма. А гэта аказалася згубным ва ўмовах кансалідацыі суседзяў Візантыі. Калі ў раннім сярэднявеччы краіне яшчэ хапала рэсурсаў для абароны, перш за ўсё, ад качэўнікаў з Усходу і Поўдня, то ў XI ст. яна атрымоўвае жорсткую паразу ад турак-сельджукаў, у XIII ст. яе разграмілі крыжакі, а XIV–XV ст. наогул праходзяць пад знакам агоніі ў няроўнай барацьбе з туркамі-асманамі.

Гарады, багатыя і развітыя, мала чым нагадвалі заходнееўрапейскія. Хутчэй яны былі ледзь не копіяй ўсходніх, дзе дзяржаўная рэгламентацыя скоўвала ініцыятыву гандлёва-рамесных карпарацый. З канца XII стагоддзя адзначаецца эканамічная перавага заходнееўрапейскіх гарадоў, у якіх развівалася некантраляваная феадальнымі ўладамі рынкавая гаспадарка. Менавіта з гэтага часу шляхі Заходняй Еўропы і Візантыі разыходзяцца канчаткова. І гаворка не толькі войнах з крыжакамі або з Венецыяй, у якіх час ад часу Візантыя цярпела паразу. Значна істотна тое, у сілу падабенства візантыйскіх гарадоў усходнім, у іх не перамаглі рынкава-прыватнаўласніцкія адносіны [18, с. 77–78].

У развітым сярэднявеччы Візантыя захавала свае ранейшыя дваістыя рысы, звернутыя і да Захаду, і да Усходу (як у гербе Палеалагаў – двухгаловым арле). Відавочна, ўсходнія элементы ў ёй усё ж пераважылі. Адсюль традыцыйная адасобленасць ад Захаду праваслаўнай культуры, яе арыенталізацыя [2, с. 38; 18, с. 76–78]. Для гэтага былі і аб'ектыўныя ўмовы. У раннім сярэднявеччы культура краіны, як вядома, пераўзыходзіла заходнюю. Чацвёрты крыжовы паход і часовае панаванне лацінян ў XIII ст. ўзмацнілі ўсенароднае супрацьстаянне заходняй, каталіцкай культуры. Але і Усход быў чужым. Так Візантыя апынулася ў тупіку і пакінула гістарычную арэну.

На ўсход ад Эльбы значная частка кантыненту з пачатку сярэднявечча ўваходзіла ў *арэал славянскага рассялення*. Характэрнай рысай старажытнага славянства былі моцныя абшчыны, якія перашкаджалі з'яўленню алода [13, с. 204].

Прычыны трываласці супольных сувязяў ляжалі, перш за ўсё, у асаблівасцях прыроднага асяроддзя: значная, у параўнанні з захадам кантынента, лясістасць, больш кантынентальны клімат з меншай працягласцю цёплых дзён у годзе. Адсюль – пры агульнай меншай шчыльнасці насельніцтва – патрэба ў калектыўнай, сумеснай працы, асабліва пры падсечна-агнявым земляробстве. Пры гэтым рэльеф, у адрозненне ад скандынаўскага, не размяжоўваў ўгоддзі асобных сялянскіх калектываў, дазваляў вялікім сем'ям захоўваць агульнае землекарыстанне і сумесную працу на такіх уладаннях. Абследаваныя археолагамі захаднеславянскія паселішчы аж да канца I тыс. дэманструюць

наяўнасць агульнай гаспадаркі вялікіх сем'яў, а пачатак адасаблення індывідуальных сялянскіх двароў там адзначаецца толькі з X–XI ст. [12, с. 115; 13, с. 190–191].

Моцная абшчына абмяжоўвала правы на зямлю знаці, якая ўзнікала з VIII ст. У грамадстве не складалася ўяўленне аб магчымасці адчужэння зямлі асобнай сям'ёй. Арыстакратыя распараджалася зямлёй як адміністрацыйная і палітычная ўлада. Але не магла, у адрозненне ад заходніх сеньёраў, мець зямлю ў асабістым валоданні і раздаваць яе на такіх жа ўмовах сваім набліжаным. Таму ў ранніх славянскіх дзяржавах, якія сталі ўзнікаць у IX–X ст., Вялікамаравускае Майміравічы, Пржэмыславічы, Пясты, Рурыкавічы, у адрозненне ад элітаў Заходняй Еўропы, аказваліся не толькі самымі буйнымі землеўладальнікамі ў сваіх краінах, але і адзінымі. Яны мелі права распараджацца ўсёй зямлёй і людзьмі, якія жылі на ёй, але не як прыватныя асобы, а як кіраўнікі. Буйное землеўладанне ўзнікала па прынцыпе кармленняў, гэта значыць, не замацоўвалася ў спадчыне. Доўга не фармавалася дробнае землеўладанне служылага пласта – рыцараў, затрымлівалася іх асяданне на зямлю. Пануючы слой складаўся ў асобнае саслоўе павольна. Пачаўшыся ў VIII–IX ст., гэты працэс завяршыўся толькі ў XI–XIII ст., прычым пад заходнім уплывам, які адбываўся праз палітычныя і асабістыя кантакты (Чэхія, ўспомнім, наогул з X ст. была васалам Свяшчэннай Рымскай імперыі), праз каталіцтва, праз нямецкую каланізацыю і экспансію.

Але пераход на заходнюю мадэль феадалізму праз прыкладна 200–300 гадоў адбіўся на ўсім далейшым развіцці рэгіёну*.

Такое павольнае сацыяльнае развіццё ў вёсцы прытармазіла і развіццё гарадоў. Доўга застаючыся асабіста вольным, сельская рамесная насельніцтва не імкнулася адрывацца ад зямлі. Насельніцтва гарадоў расло павольна. Больш інтэнсіўна гарады сталі развівацца з XIII–XIV ст., калі ў іх разам з каланістамі, было прынесена нямецкае гарадское права [3; 21; 24, с. 105]. Развіццё гарадской эканомікі, аднак, адмоўна паўплывала на становішча сялян. Як і на Захадзе, феадалы апынуліся зацікаўленымі ў павелічэнні даходаў. Аднак заходні варыянт з камутацыйнай павіннасцяў быў тут немагчымым з-за таго, што большасць сялян яшчэ заставалася асабіста вольнай. Адвольна павышаць рэнту было і цяжка, і небяспечна, бо парушала традыцыі. Зацікаўленыя ў працоўных руках, феадалы дамагаліся ад улады прымацавання сялян да зямлі, што і прывяло да з'яўлення прыгоннага права ў XV–XVI ст. Такім чынам, развіццё гарадоў у Цэнтральнай Еўропе ў з-за павольнага фарміравання феадальных парадкаў у вёсцы прывяло не да аслаблення, як на Захадзе, сялянскай залежнасці, а да ўмацавання яе ў той форме (прыгон), якая ў заходнееўрапейскіх краінах была ўжо выкаранена.

У выніку феадальнае грамадства ў рэгіёне ўмацавалася, што пры пераходзе да новага часу адмоўна адбілася і на развіцці гарадоў. Агульныя сацыяльныя працэсы рэгіёну замарудзіліся, і ён на доўга ператварыўся ў аграрны прыдатак Заходняй Еўропы. У палітычным жа развіцці рэгіёну адбывалася яго паступовае збліжэнне з Заходняй Еўропай: фармавалася каралеўская ўлада і саслоўна-прадстаўнічыя манархіі, сістэма васалітэту. Збліжалася цэнтральнаеўрапейскае насельніцтва з заходнім і агульная каталіцкая ідэалогія, а лацінская культура, якая выйшла з яе.

* Падрабязнее гл. [13, с. 181–182, 187–188; 16]. Там жа і адпаведныя спасылкі.

Асноўнае насельніцтва Ўсходняй Еўропы ў разглядаемыя часы таксама, як і ў цэнтры кантынента, было славянскім. І той грамадскі лад, які складаўся на прыканцы I тыс. н. э. у раннях усходнеславянскіх дзяржаўных ўтварэннях – княствах *старажытнарускай супольнасці* – быў блізім заходнеславянскім ранняму княствам. Бо таксама вырастаў, у канчатковым выніку, на падставе трывалай сялянскай грамады (абшчыны). Якая ўмацоўвалася і больш кантынентальным кліматам, і яшчэ меншай шчыльнасцю насельніцтва. Пры гэтым з-за аддаленасці сюды амаль не даходзілі тыя заходнія імпульсы, якія адчуваліся ў заходніх славян, асабліва ў іх пануючых верхках. У старажытнарускіх княствах склалася карпаратыўнае валоданне зямлей. Сяляне амаль да XVI–XVII ст. заставаліся вольнымі. Гарады ад пачатку складаліся не як цэнтры рынкавых адносін рамеснікаў і гандляроў, а як княска – дружынныя рэзідэнцыі. Гэтаму спрыяла і роля варагаў ў стварэнні дзяржаўнасці.

Аддаленасць ад Захаду і суседства са стэпам яшчэ больш умацоўвала адзначаныя рысы грамадскага існавання. Менавіта невыпадкова і прыняццё хрысціянства ад Візантыі з яе вышэй адзначанымі ўсходнімі аўтаргарнымі рысамі і вядомым падпарадкаваннем царквы свецкай палітычнай уладзе. Паварот да ўсходу ў часы Аляксандра Неўскага канчаткова замацаваў разгледжаныя асаблівасці *усходнеёўрапейскай сярэднявечнай цывілізацыі*. Тут трэба яшчэ раз падкрэсліць, што нягледзячы на прамыслова-гандлёвы і культурны росквіт старажытнарускіх гарадоў яны заставаліся пад кантролем і кіраваннем князка-дружыннай супольнасці, што зрабіла ў далейшым немагчымым для іх зрабіцца асновай для развіцця рынкавых, капіталістычных адносін.

На заканчэнне варта заўважыць, што з XIII ст. разгледжаная усходнеёўрапейска супольнасць ужо не была адзінай. Галіцкае княства на захадзе збліжалася з цэнтральнаёўрапейскім светам. У землі Дняпроўскага (умоўна) басейна з XIV ст. з умацаваннем Вялікага княства Літоўскага таксама паступова пранікалі заходнія імпульсы, асабліва, з XV ст. праз магдэбургскае гарадское права, а ў XVI ст. – ў пазямельныя адносіны праз Уставу на Валоці, якая прынесла ў вёску нямецкае права. Але большасць сялянства, па меншай меры на беларускіх землях, засталася вернай традыцыям старога абшчыннага супольнасці з яе звычаямі [Гл., напрыклад, 4]. У гэтым можна бачыць захаванне спецыфічнага ўсходнеёўрапейскага цывілізацыйнага ментальнасці.

1. Бродскі І. Форма времени / И. Бродский. – Мн., 1992. – Т. 2.
2. Васильев Л. С. Возникновение и эволюция частной собствен-

ности на Востоке / Л. С. Васильев // Частная собственность на Востоке. – М., 1998. 3. *Галямичев А. Н.* Город и городское право в средневековой Чехии / А. Н. Галямичев // Право в средневековом мире. – М., 1996. 4. *Голубеў В. Ф.* Сельская абшчына ў Беларусі XVI–XVIII ст. / В. Ф. Голубеў Мн. 2008. 5. *Ионов И. Н.* Современные подходы к изучению цивилизаций / И. Н. Ионов // Сравнительное изучение цивилизаций мира (междисциплинарный подход). – М., 2000. 6. *Ионов И. К.* Цивилизационное сознание и историческое знание: проблемы взаимодействия / И. Н. Ионов. – М. 2007. 7. *Каждан А. П.* Византийская культура (X–XII вв.) / А. П. Каждан. – Изд. 2. – СПб., 1997. 8. *Литаврин Г. Г.* Этносоциальная структура славянского общества в эпоху поселения на Балканах (VI–VII вв.) / Г. Г. Литаврин // Византия и славяне. СПб., 1999. 9. *Мечников Л. И.* Цивилизации и великие исторические реки / Л. И. Мечников. – М., 1995 (2006). 10. *Петрушевский Д. М.* Очерки из экономической истории средневековой Европы / Д. М. Петрушевский. – М.; Л., 1928. 11. *Риер Я. Г.* Становление феодальных отношений у западных славян в свете археологических данных / Я. Г. Риер // Вопросы истории. – 1988. – № 10. 12. *Риер Я. Г.* К проблеме социального развития раннесредневековой Восточной и Центральной Европы: сравнительный анализ археологических данных / Я. Г. Риер // Российская археология. – 1996. – № 1. 13. *Риер Я. Г.* Аграрный мир Восточной и Центральной Европы в средние века по археологическим данным / Я. Г. Риер. – Могилев. 2000. 14. *Риер Я. Г.* Цивилизации средневековья и начала нового времени: опыт структурного анализа / Я. Г. Риер. – Могилев, 2003. 15. *Риер Я. Г.* Цивилизации средневековой Европы / Я. Г. Риер // Вестник Европы. – 2006. – Т. XIX–XX. 16. *Риер Я. Г.* О значении и задачах компаративистики в исторических исследованиях / Я. Г. Риер // Романовские чтения – 4. – Могилев, 2008. 17. *Риер Я. Р.* Да сучаснага разумення паняцця «феадалізм» / Я. Р. Риер // Беларускі гістарычны часопіс. – 2015. – № 1. 18. *Фадеева И. Л.* Формы владения и собственности в Европе и на Ближнем Востоке в древности и средневековье / И. Л. Фадеева // Частная собственность на Востоке. – М. 1998. 19. *Чекалова А. А., Поляновская М. А.* Интеллектуалы и власть в Византии / А. А. Чекалова, М. А. Поляновская // Византийские очерки. – М., 1996. – С. 5–24. 20. Шнирельман В. А. Слово о «голом (или не вполне голом) короле» / В. А. Шнирельман // Историческая психология и социология истории. – М., 2009. – Т. 2. – № 2. 21. *Keller O.* Einführung und Adaptation des deutschen Rechts im östlichen Europa während Mittelalter und Früher Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung neuerer Forschungen / O. Keller // Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte. – 2012. – Jg. 34, № 3/4. 22. *Pirenne J.* Les grands courants de l'histoire universelle / J. Pirenne. De. 1–7, Neuchâtel / Paris 1945–56. 23. *Wittfogel K. A.* Oriental Despotism / K. A. Wittfogel. – Massachusetts: Yale university Press., 1957. 24. *Wyrosowski J.* Czy późnośredniowieczny krysys feudalizmu dotknął Polskę? / J. Wyrosowski // Homines et societas. Czasy Piastów i Jagellonów. – Poznań, 1997. – S. 103–113.